

Απεικόνιση του γυναικείου φύλου στα «Ανθολόγια» του Δημοτικού Σχολείου*

Βασιλική Λαλαγιάννη**

Περίληψη

Τα σχολικά βιβλία καθώς διαπνέονται από ιδεολογίες που παράγουν, αναπαράγουν και πολλαπλασιάζουν αντιλήψεις και κοινωνικά στερεότυπα, αποτελούν μια από τις πολλές επιδράσεις που υφίστανται κορίτσια και αγόρια για να διαμορφώσουν τη δική τους άποψη, για να εγκρίνουν ή να καταδικάσουν δοξασίες κι επιβεβλημένα ιδεολογήματα. Ιδιαίτερα τα γυναικεία πρότυπα και η απεικόνιση των σχέσεων των δύο φύλων στα κείμενα, παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εξωτερίκευση προτύπων και κοινωνικών στερεοτύπων. Στα Ανθολόγια του Δημοτικού Σχολείου συναντάται ισχνή ποσοτικά και άχρωμη ποιοτικά γυναικεία εκπροσώπηση καθώς τα γυναικεία μυθιστορηματικά πρόσωπα παρουσιάζονται εντελώς περιθωριακά και πάντοτε σε δεύτερους ρόλους τόσο στο ενδοοικογενειακό όσο και στο εξωοικογενειακό περιβάλλον.

Τα λογοτεχνικά κείμενα και η ταύτιση του αναγνώστη-μαθητή

Από τους πρωταρχικούς σκοπούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, δεν είναι μόνο η παροχή γνώσης και η ανάπτυξη βασικών δεξιοτήτων (ανάγνωση, γραφή, αρίθμηση) στο μαθητή, αλλά και η διαμόρφωση προσωπικοτήτων ικανών να ενσωματωθούν με πνεύ-

* Το άρθρο αυτό παρουσιάζει τα αποτελέσματα ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και στερεότυπα φύλων: ερευνητική προσέγγιση των σχολικών εγχειριδίων και της διδακτικής πράξης» (1996-1997).

** Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

μα κριτικό μέσα στην κοινωνία. Αυτήν ακριβώς τη διπλή σκοπιμότητα του σχολείου υπηρετούν τα σχολικά εγχειρίδια. Αναπτύσσουν πνευματικά τους μαθητές και τις μαθήτριες και τους μεταφέρουν μια ορισμένη οπτική των πραγμάτων. Τα σχολικά βιβλία –συμπεριλαμβανομένων και αυτών της Λογοτεχνίας– διαπνέονται από ιδεολογίες που παράγουν, αναπαράγουν και πολλαπλασιάζουν αντιλήψεις και κοινωνικά στερεότυπα. Γι' αυτόν το λόγο, τα ιδεολογικά μηνύματα που εσωκλείουν έχουν ιδιαίτερη σημασία. Εκφράζουν αντιλήψεις για το αντρικό και το γυναικείο φύλο και τους ρόλους τους στην κοινωνία. όταν μάλιστα οι χαρακτήρες προβάλλονται ως πρότυπα, ως «ιδανικοί τύποι» που ενσαρκώνουν αξίες, οι μαθήτριες και οι μαθητές δέχονται άμεσα επιδράσεις καθώς τα πρότυπα αυτά δρουν –μέσα από αλληπάλληλες ταυτίσεις¹– κανονιστικά και ρυθμιστικά. Τα εγχειρίδια, λοιπόν, είναι σημαντικά για την κοινωνικοποίηση του παιδιού χωρίς να αποτελούν βέβαια και το μοναδικό παράγοντα για να ανακαλύψει η μαθήτρια / ο μαθητής την ταυτότητά του. Με τον ερχομό τους στο σχολείο τα παιδιά έχουν ήδη μια εικόνα, έστω σχηματική –που προέρχεται από την παρατήρηση των ενηλίκων, από τις φαντασιώσεις τους και το παιχνίδι– περί ανδρισμού και θηλυκότητας. Τα σχολικά εγχειρίδια προσαρμόζονται και αυτά στις προϋπάρχουσες ιδέες, αλλά παίζουν επαυξητικό ρόλο στις υπό διαμόρφωση ενδοσχολικές σχέσεις². Από τη σκοπιά αυτή, χωρίς να υπερεκτιμούμε την ισχύ των αναγνωστικών, πρέπει να δεχθούμε ότι αποτελούν μια από τις πολλές επιδράσεις που υφίστανται κορίτσια και αγόρια για να διαμορφώσουν τη δική τους άποψη, για να εγκρίνουν ή να καταδικάσουν υπάρχουσες δοξασίες κι επιβεβλημένα ιδεολογήματα.

Η λογοτεχνία είναι από τα μαθήματα εκείνα στο σχολικό πρόγραμμα που δεν υποβάλλουν τους μαθητές στον καταναγκασμό της μάθησης, αλλά αντίθετα, θεωρητικά τουλάχιστον, προκαλούν τη συμμετοχή τους στη διαδικασία προσέγγισης του κειμένου. Το μάθημα αυτό επιτρέπει στους μικρούς μαθητές να εκφράζουν ελεύθερα –ο ρόλος του δασκάλου και στο θέμα αυτό είναι καθοριστικός– τις όποιες απόψεις τους πάνω σε θέματα της ζωής, να μελετούν χαρακτήρες και κάποτε να προτείνουν διαφορετικές λύσεις παρόλο που λόγω της ηλικίας τους και της μη διαμορφωμένης προσωπικότητάς τους³ είναι περισσότερο παθητικοί δέκτες των επιδράσεων του συστήματος μέσα στο οποίο καλούνται να εκκοινωνιστούν.

Στη διδασκαλία της λογοτεχνίας, μέσα από κάθε ανθολόγηση, διοχετεύεται, όπως είδαμε, στους μαθητές και τις μαθήτριες, έμ-

μεσα ή άμεσα, κάποια συγκεκριμένη ιδεολογία. Παρόλ' αυτά όμως, αν εξαιρέσει κανείς περιόδους πολιτικής εκτροπής⁴, ο ρόλος της λογοτεχνίας στο σχολείο είναι πολλαπλός και πολυσήμαντος: παιδαγωγικός, κοινωνικός, αισθητικός, ανθρωπιστικός, ψυχαγωγικός⁵. Με τις προϋποθέσεις αυτές, η λογοτεχνία προσφέρεται ιδιαίτερα σε δάσκαλους και μαθητές για την ανακάλυψη και τον επαναπροσδιορισμό των ανθρωπίνων σχέσεων. Μέσα από την παρουσίαση των μυθιστορηματικών προσώπων, προτείνονται μοντέλα ταύτισης, ιδιαίτερα τα γυναικεία πρότυπα και η απεικόνιση των σχέσεων των δύο φύλων στα λογοτεχνικά κείμενα, παίζουν καθοριστικό ρόλο στην εσωτερίκευση προτύπων και κοινωνικών στερεοτύπων. Το γεγονός μάλιστα ότι οι παραστάσεις της γυναίκας στα βιβλία της λογοτεχνίας αντανακλούν και ένα διαρκώς επίκαιρο και οξύ κοινωνικό πρόβλημα, αυτό της ισότητας των φύλων και της ισότητας ευκαιριών, ενίσχυσε το ενδιαφέρον για μια τέτοια μελέτη. Ως υλικό μελέτης επιλέχθηκαν τα Ανθολόγια (Α', Β' και Γ') του Δημοτικού Σχολείου.

Κριτική παρουσίαση των Ανθολογίων

Ειδικές έρευνες και μελέτες γύρω από το θέμα της γυναικείας παρουσίας στα Ανθολόγια δεν έχουν γίνει μέχρι σήμερα στην Ελλάδα⁶. Οι έρευνες περιορίζονται στα αναγνωστικά του Δημοτικού, με πιο πρόσφατη αυτή της Αλεξάνδρας Φρειδεरिकού που εξετάζει τις αναπαραστάσεις των φύλων στα εγχειρίδια «Η Γλώσσα μου» των τεσσάρων πρώτων τάξεων του Δημοτικού. Η τελευταία αλλαγή στα αναγνωστικά του ελληνικού σχολείου άρχισε το 1982 και ολοκληρώθηκε το 1986. Η μεταρρύθμιση αυτή που θέλησε να εκσυγχρονίσει το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, επιδίωξε βελτιώσεις, μεταξύ των άλλων, και στο αναλυτικό πρόγραμμα με σχετικές διορθωτικές παρεμβάσεις.

Αντίθετα, όμως, με τα υπόλοιπα εγχειρίδια, τα Ανθολόγια δεν γνώρισαν καμία μετατροπή και παρέμειναν τα ίδια από το 1974, οπότε και ανθολογήθηκαν και κυκλοφόρησαν στα σχολεία. Η πτώση της δικτατορίας, η εμφάνιση στον πολιτικό ορίζοντα προοδευτικών δυνάμεων, η αυξανόμενη κινητικότητα του ελληνικού γυναικείου κινήματος και η προβληματική των σχέσεων των δύο φύλων στα πλαίσια ευρύτερων κοινωνικών ζητημάτων, ελάχιστα φαίνεται ότι επηρέασαν την επιτροπή ανθολόγησης αλλά και όλες τις επι-

τροπές που συνέχισαν, μέχρι το 1986, να παρεμβαίνουν, σαφώς προς το καλύτερο, στα σχολικά εγχειρίδια. Τα μετά τη δικτατορία δρώμενα στον ελλαδικό χώρο, επηρέασαν σημαντικά την παιδική λογοτεχνική παραγωγή που, όχι μόνο αυξήθηκε αλλά και εγκολπώθηκε προβληματισμούς που ευρύτατα απασχολούσαν την ελληνική κοινωνία. Έτσι, στην παιδική λογοτεχνία της τελευταίας εικοσαετίας εμφανίζεται η ανοδική πορεία του γυναικείου φύλου στους διάφορους τομείς. «με τη συγκυρίαρχη παρουσία της γυναικείας μορφής μέσα στη λογοτεχνική πλοκή και τον πλουραλισμό στην περιγραφή της (...) διαφωτίζονται ολοένα και περισσότερο οι πτυχές του ανθρώπινου ψυχισμού» αναφέρει η Μ. Κανατσούλη⁷. Το παιδικό λογοτέχνημα –καθώς και η αποσπασματική παρουσία του στα Ανθολόγια– εφόσον συμφωνήσουμε ότι ως ένα βαθμό οφείλει να διαπαιδαγωγεί και να συμβάλλει στη διαμόρφωση των παιδικών χαρακτήρων, πρέπει να λάβει υπόψη του τις κοινωνικές ανακατατάξεις που αφορούν τα δύο φύλα. Σε αντίθεση με το εξωσχολικό λογοτεχνικό βιβλίο, τα «Ανθολόγια» έμειναν έξω από αυτή την προβληματική⁸.

Από την καταμέτρηση των ενυπόγραφων κειμένων των Ανθολογίων, καταφάνηκε ότι, στη μεγάλη πλειοψηφία τους, είναι γραμμένα από άνδρες συγγραφείς⁹. Η πλειονότητα των κειμένων που ανθολογούνται στα τρία αυτά Μέρη είναι γραμμένη πριν το 1965 (σε ποσοστό που ξεπερνά το 60% των κειμένων), ενώ στο Γ' Μέρος, που απευθύνεται σε παιδιά της προεφηβικής ηλικίας 10-12 ετών, το ποσοστό των αποσπασμάτων που έχουν γραφεί πριν το 1950 είναι μεγάλο: 30 από τα 65 ενυπόγραφα κείμενα, δηλαδή 40% του συνόλου. Χωρίς να σχολιάσουμε στο σημείο αυτό θέματα ιδεολογικών τάσεων και στάσεων, επικαιρότητας των παραπάνω κειμένων αλλά και ενδιαφέροντος από μέρους των παιδιών, θα μας απασχολήσει εδώ το πρόβλημα του χαρακτηρισμού των κειμένων αυτών αναφορικά με φυλετικές νοοτροπίες και προκαθορισμένους ρόλους.

Είναι προφανές ότι βιβλία γραμμένα σε παλαιότερες εποχές που καθρεφτίζουν τις συνθήκες και τα ήθη της εποχής τους και περιγράφουν αναχρονιστικούς φυλετικούς ρόλους και νοοτροπίες, δεν θα μπορούσαν αναδρομικά να κατηγορηθούν ως σεξιστικά. Ένα βιβλίο θα πρέπει να αξιολογείται σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής που γράφτηκε, στην προκειμένη περίπτωση σύμφωνα με τους κανόνες που διέπουν την κοινωνική συμπεριφορά και εκτίμηση για το ένα και το άλλο φύλο, εφόσον το βιβλίο αντανάκλα τη σύγχρονη προς αυτό κοινωνική πραγματικότητα¹⁰. Στη δι-

κή μας περίπτωση όμως, η επιλογή των συγκεκριμένων αποσπασμάτων λογοτεχνικών έργων έγινε με μόνο σκοπό τη δημιουργία των Ανθολογίων για το Δημοτικό, δηλαδή των μοναδικών εργαλείων που έχει ο/η εκπαιδευτικός στη διάθεσή του¹¹ για να φέρει τα παιδιά κοντά στη Λογοτεχνία. Παρόλη την περιορισμένη χρήση των Ανθολογίων (με βάση τις οδηγίες και τους περιορισμούς στο Βιβλίο του Δασκάλου), ο ερευνητής οφείλει να τα αναλύσει και να τα αξιολογήσει ως αυτόνομα έργα που θα πρέπει να πληρούν τους στόχους των λογοτεχνικών κειμένων¹²: να παρέχουν πληροφόρηση, να ψυχαγωγούν, να διαπαιδαγωγούν, να δημιουργούν πρότυπα και να συμβάλλουν στη δημιουργία κριτικού πνεύματος. Στο βαθμό λοιπόν που τα ανθολογημένα αυτά κείμενα αναπτύσσουν, σε συνάρτηση βέβαια με πολλούς άλλους εξωτερικούς παράγοντες, στην αδιαμόρφωτη προσωπικότητα του παιδιού φυλικά στερεότυπα και συμβάλλουν στην αναμετάδοση και διατήρηση σεξιστικών προκαταλήψεων, θα πρέπει να μελετηθούν σ' ό,τι αφορά τους ιδεολογικούς τους προσανατολισμούς. Εφόσον σ' ένα βιβλίο παρουσιάζονται γυναίκες και κορίτσια σε παραδοσιακούς γυναικίους ρόλους, ενώ άνδρες και αγόρια να υιοθετούν τους προκαθορισμένους ηγετικούς ρόλους της πατριαρχικά δομημένης κοινωνίας, τότε θα μπορούσε ο ερευνητής να χρησιμοποιήσει για το βιβλίο αυτό τον όρο του σεξιστικού¹³.

Το αντικείμενο της έρευνας αυτής είναι η αναζήτηση των γυναικείων προτύπων που προσλαμβάνει μέσα από τα κείμενα λογοτεχνικών έργων ο αναγνώστης-μαθητής. Για να συγκροτηθεί η εικόνα της γυναίκας που σχηματίζεται μέσα από ένα άθροισμα κειμένων διαφορετικών εποχών και οπτικών γωνιών, έπρεπε να ερευνηθούν οι απαντήσεις που δίνουν τα εγχειρίδια αυτά στα ακόλουθα ερωτήματα:

- Ποια είναι η κοινωνική προέλευση, η κοινωνική τάξη και η οικονομική κατάσταση της γυναίκας στα κείμενα;
- Ποιο είναι το μορφωτικό της επίπεδο, τα ενδιαφέροντα και οι δραστηριότητές της;
- Ποιος είναι ο ρόλος της στο ενδοοικογενειακό περιβάλλον;
- Ποιος είναι ο ρόλος της στο εξωοικογενειακό πλαίσιο; Περιγράφεται η γυναίκα ως αμειβόμενη επαγγελματίας και σε ποια επαγγέλματα;
- Ο άνδρας και η γυναίκα εκφράζουν ισοδύναμο φάσμα συμπεριφορών;
- Σε ποιες περιστάσεις επικοινωνίας και πώς χρησιμοποιεί η γυναίκα το λόγο;

- Υπάρχει ποικιλία προτύπων στα κείμενα; Ποιοι γυναικείοι τύποι υπερτερούν, ποιοι απουσιάζουν;
- Ποια πρότυπα οικογενειακών σχέσεων παρουσιάζονται;

Το προς μελέτη corpus αποτελείται συνολικά από 120 αποσπάσματα λογοτεχνικών έργων, πεζά και ποιήματα (δεν περιλαμβάνονται: δημοτικά, λαϊκοί μύθοι, νανουρίσματα, γλωσσοδέτες και κάθε άλλο ανυπόγραφο κείμενο που ανήκει, τις περισσότερες φορές, στη λαϊκή παράδοση). Η μέθοδος που θα χρησιμοποιηθεί είναι αυτή της ανάλυσης περιεχομένου, κυρίως η ποσοτική θεματική ανάλυση και η ποιοτική¹⁴. Με βάση αυτή τη μέθοδο θα επεξεργαστούμε μόνο κείμενα, χωρίς καμιά πρόθεση κοινωνιολογικής ή ψυχαναλυτικής μελέτης της προσωπικότητας του/της συγγραφέα. Τα κείμενα θα εξετασθούν συλλογικά και συνολικά ως ένα σώμα με σκοπό να διερευνηθεί μια γενικότερη και γι' αυτό πιο αντιπροσωπευτική άποψη των συγγραφέων για το γυναικείο φύλο όπως αυτό μορφοποιείται στα έργα τους.

Πρότυπα γυναικών και αναπαραστάσεις φύλων στα Ανθολόγια

Στα Ανθολόγια υπάρχει ισχνή ποσοτικά και άχρωμη ποιοτικά γυναικεία εκπροσώπηση, τόσο, όπως είδαμε, με την ιδιότητα των συγγραφέων όσο και με την ιδιότητα των μυθιστορηματικών προσώπων που παρουσιάζονται εντελώς περιθωριακά και πάντοτε σε δεύτερους ρόλους. Η γυναίκα στους ρόλους αυτούς εμφανίζεται πάντοτε στο ενδοοικογενειακό πλαίσιο είτε ως μάνα, είτε ως σύζυγος, είτε ως νοικοκυρά. Ως λιγότερο σημαντικοί εμφανίζονται οι ρόλοι της αδελφής, της κόρης, της γιαγιάς, της εγγονής, της νύμφης. Το σπίτι –και σπανιότερα η γειτονιά– είναι σχεδόν ο μοναδικός χώρος δράσης των γυναικών, ενώ υπερτονίζεται ο ρόλος της γυναίκας ως μητέρας και ως νοικοκυράς.

Η οικογένεια και οι σχέσεις των μελών της είναι το πρώτο, και το πλέον σημαντικό, πλαίσιο μέσα στο οποίο προσλαμβάνει το παιδί εικόνες και διαμορφώνει αντιλήψεις για το κοινωνικό φύλο και συνειδητοποιεί τους σχετικούς ρόλους¹⁵. Το σχολείο δίνει στα παιδιά –που προέρχονται από διάφορα κοινωνικά και οικονομικά περιβάλλοντα– την ίδια εικόνα για την οικογένεια. Το σχολικό εγχειρίδιο αποτελεί έναν από τους πολλούς παράγοντες¹⁶ που μπορεί να συμβάλλουν στη διαμόρφωση προκαθορισμένων, θετικών ή

αρνητικών, τάσεων και στάσεων απέναντι στο γυναικείο φύλο. Το σχολικό βιβλίο, και στην περίπτωση μας, τα κείμενα των Ανθολογιών έχουν τη δυνατότητα να επιβεβαιώνουν ή να τροποποιούν το πρότυπο των παιδιών για την οικογένειά τους και για τους ρόλους του φύλου τους μέσα και έξω από αυτήν. Οι εικόνες της οικογένειας που προσλαμβάνουν τα παιδιά από τα σχολικά βιβλία λειτουργούν ως μέτρο σύγκρισης προς τη δική τους οικογένεια. Οι σχετικές αναπαραστάσεις διαμορφώνουν την αντίληψη της ταυτότητας των φύλων σε αγόρια και κορίτσια.

Εξετάζοντας τα υλικά με τα οποία κατασκευάζονται και ιεραρχούνται οι κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων στα Ανθολόγια, παρατηρούμε ότι ο πατέρας και η μητέρα αποκαθίστανται στην παραδοσιακά καθορισμένη ιεραρχία τους. Η εικόνα της γυναίκας που υπερτονίζεται είναι αυτή της μητέρας-τροφού που συνοδεύεται με την παραδοσιακή προκατάληψη για την πρόσδεση της γυναίκας στο εσωτερικό του οίκου της¹⁷. Στα Α' και Β' Μέρη του Ανθολογίου η έννοια της μητρότητας περιορίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στην αναπαραγωγική λειτουργία. Για το σκοπό αυτό επιστρατεύεται και ο αλληγορικός κόσμος των ζώων καθώς και αυτός του Μύθου. Έτσι οι κοτούλες και οι κλώσσες είναι η κλασική επιλογή του πρότυπου της μάνας-τροφού καθώς περιστοιχίζονται από πλήθος κοτοπουλάκια και κλωσσόπουλα (Α', σελ. 72, 74, 75), όπως άλλωστε και μια σουσουράδα «που είχε πουλάκια στη φωλιά» (Α', σελ. 90) και που έτρεχε δώθε κείθε όλη μέρα για να τους βρει τροφή. Στη μερμηγκοφωλιά τα τρία μικρά μερμηγκόπουλα, ο Ψιχουλάκος, ο Σιταρούλης και ο Κριθάρης, όλα αρσενικά –όπως άλλωστε και η πλειονότητα των παιδιών στα κείμενα των Α' και Β' Ανθολογιών– δέχονται τις φροντίδες της μητέρας: «Ήταν τόσο μικρά ακόμη, που δεν μπορούσαν να βγουν από τη φωλιά τους. Γι' αυτό και η μητέρα τους, κάθε φορά που τα τάζε, τους έλεγε: – Φάτε πολύ, παιδάκια μου, να μεγαλώσετε γρήγορα, να βγείτε έξω, να δείτε τον ήλιο» (Α' Μέρος, σελ. 139). Στο Β' Μέρος, η εικονοποιία της Φύσης υπηρετεί και αυτή τους νόμους της αναπαραγωγής, όπως η «Νεραντζιά» του Κ. Γ. Καρυωτάκη που «χαίρεται τ' ανθάκια της» (σελ. 80) και «Η ρίζα του δέντρου» του Γ. Δροσίνη (σελ. 229) που ενσαρκώνει την παραδοσιακή λογοτεχνική εικόνα της Μάνας-Φύσης¹⁸.

Στην ιστορία της Ελένης Βαλαβάνη «Το ξένο αυγό» (Α' Μέρος, σελ. 159) διαφαίνονται, ήδη, οι παραδοσιακοί ρόλοι του αρσενικού και του θηλυκού: το ένα πουλί γεννά αυγά και κλωσσά, το άλλο φροντίζει τις «εξωτερικές δουλειές», με κυριότερη την εξεύρεση τροφής²⁰.

Και στα δύο πρώτα Μέρη του Ανθολογίου, το σχήμα

θηλυκό	αναπαραγωγή	παθητικότητα
αρσενικό	εργασία	ενεργητικότητα

επαναλαμβάνεται και επιβεβαιώνει την παραδοσιακή στερεότυπη εικόνα της γυναίκας ως μητέρας-τροφού.

Στο Γ' Μέρος η εικόνα της γυναίκας-μητέρας –που κρατάει το μικρό στην αγκαλιά της και δεν αναλαμβάνει καμία πρωτοβουλία, λόγου και έργου–, εμφανίζεται μόνο μια φορά (σελ. 29) στο σεβασμιο πρόσωπο της Μαριάμ. Στο Μέρος αυτό η έννοια της βιολογικής αναπαραγωγής αντικαθίσταται από την προβολή της μορφής της μητέρας που «δίνεται» ολοκληρωτικά στα παιδιά, –εφόσον η μητρότητα θεωρείται μια κοινωνική καταξίωση–, της μητέρας που τα φροντίζει, τα μεγαλώνει με τρυφερότητα, τα προστατεύει, τα διαπαιδαγωγεί. Έτσι και στα τρία Μέρη του Ανθολογίου η μητέρα, που ποτέ δεν εμφανίζεται εργαζόμενη, ετοιμάζει το φαγητό, συγγυρίζει το σπίτι, πλένει τα παιδιά (Α' Μέρος, σελ. 25, 26, 131, 185, Β' Μέρος, σελ. 40, 181, Γ' Μέρος, σελ. 60, 152, 165, 212, 223) αλλά και επιβλέπει το διάβασμα και τη σχολική τους απόδοση (Α' Μέρος, σελ. 139, 194, Γ' Μέρος, σελ. 151).

Η ιδεολογική προκατάληψη που συνδέει το μητρικό με τον οικιακό ρόλο επιβιώνει ισχυρή. Ο λόγος, άμεσος ή με ενδείξεις και συμφραζόμενα –που δεν αφορά πάντοτε μητέρες, αλλά που αποδίδει μητρική συμπεριφορά σε γυναίκες ή σε θηλυκά ζώα, στον αλληγορικό κόσμο του παραμυθιού και του Μύθου– αναπαράγει την παραδοσιακή σύζευξη γυναίκας-τροφού-μητέρας. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, η άτεκνη γυναίκα έχει μικρή θέση στα κείμενα των Ανθολογίων. Στο Γ' Μέρος (σελ. 49) στον «Πρώτο Ταξιδιώτη» του Ηλία Βενέζη μαθαίνουμε ότι η γυναίκα του Αλή «δεν του έκανε παιδιά, επειδή ήταν στείρα», χωρίς να δίνονται περιθώρια στον αναγνώστη να αναρωτηθεί σε ποιον οφείλεται η βιολογική αδυναμία προς τεκνοποίηση. Στο κείμενο «Της φτώχειας τα στερνά» του Ηλία Βενέζη (Γ' Μέρος, σελ. 94), η γριά Λασκαρού περνά άσχημα γηρατιά, μέσα στη μοναξιά και τη στέρηση, άτεκνη και έρμη, με τη γριά γάτα της, τη Μορφούλα, ως υποκατάστατο παιδιού ή εγγονιού. Η Γαλάτεια Καζαντζάκη, μέσα από το μυθιστορηματικό πρόσωπο της άτεκνης βασίλισσας («Το άσχημο βασιλόπουλο, Α' Μέρος, σελ. 63), πληροφορεί τους μικρούς αναγνώστες και τις μικρές αναγνώστριές της ότι: «Το παιδί είναι το στολίδι του σπιτιού. Είναι ό,τι είναι το αηδόνι την άνοιξη, ό,τι είναι το λουλούδι στον κάμπο. Αν σωπάσει το αηδόνι και δεν ανθίσει το

λουλούδι τι θα είναι; Μια ερημιά θα απλωθεί στη γη. Έτσι είναι και το σπίτι δίχως το γέλιο του παιδιού».

Κυρίαρχη προτεραιότητα ζωής αποτελεί, λοιπόν, ο μητρικός ρόλος²⁰. Στα Ανθολόγια, τα μικρά κορίτσια μιμούνται στα παιχνίδια τους τα μητρικά πρότυπα και αφομοιώνουν έτσι, εν σπέρματι, το γυναικείο ρόλο τους. Η συμμετοχή των παιδιών στο παιχνίδι βασίζεται στις βιολογικές διαφορές τους. Έτσι η Δαφνούλα (Α΄ Μέρος, σελ. 35), για παράδειγμα, εμφανίζεται ως εκκολαπτόμενη μητέρα καθώς παίζει μόνο με την κούκλα της «την Τριανταφυλλιά με τα ολόξανθα μαλλιά», την προσέχει και τη νουθετεί. Τα αγόρια, από την άλλη μεριά, παίζουν πάντοτε μόνα τους μέσα και έξω από τον οικιακό χώρο (αυλή, αλάνα, δρόμος, ακρογιάλι) βλέποντας πάντα υποτιμητικά τα κορίτσια όπως ο Αντώνης «που πρέσβευε πως τα κορίτσια δεν πρέπει να παίζουν βόλους, πως έχουν κούκλες και πως αυτές τους αρκούν» (Β΄ Μέρος, σελ. 169, καθώς και σελ. 54, 168, 220). Για τα αγόρια και μόνον προορίζονται και τα πολεμικά παιχνίδια και οι ρόλοι του στρατηγού, του Αρχηγού, του στρατιώτη, καθώς τα παιχνίδια των κοριτσιών είναι ανιαρά και χωρίς δράση (Β΄ Μέρος, σελ. 220).

Αυτή η πρώιμη καλλιεργούμενη κατασκευή της γυναικείας ταυτότητας, ενδυναμώνει καθώς αποδίδονται στα μικρά κορίτσια παραδοσιακά και καθαρά «γυναικεία» συναισθήματα: τρυφερότητα, υπομονή, υποχωρητικότητα, ευαισθησία²¹ (Βλ Α΄ Μέρος, σελ. 27, 66, Β΄ Μέρος, σελ. 286, Γ΄ Μέρος, σελ. 90, 179, 208, 267). Στα κείμενα τα κορίτσια οικειοποιούνται μια «γυναικεία» στάση και αντιμετώπιση των παιδικών δυσκολιών: εμφανίζουν δειλία, αδικαιολόγητη υπερευαισθησία και, ενίοτε, έλλειψη οξυδέρκειας και ευφύιας. Η γυναίκα εμφανίζεται αδύναμη²², ακίνδυνη, καμμία φορά αφελής, φιλόθρησκη, επιρρεπής σε δεισιδαιμονίες και θρησκοληψίες, (Γ΄ Μέρος, σελ. 31, 123, 160, 208, 221). Ο άντρας –κυρίως ο άντρας-πατέρας– εμφανίζεται αποφασιστικός, κυρίαρχος των συναισθημάτων του, «τροφός» και καθοδηγητής της οικογένειας (Α΄ Μέρος, σελ. 19, Γ΄ Μέρος, σελ. 91).

Η «ιερή» υποχρέωση της μητρότητας και η καταναγκαστική προσκόλληση στο νοικοκυριό, ελαχιστοποιεί ή αφαιρεί άλλου είδους ενδιαφέροντα από τη γυναίκα. Η βαθιά ριζωμένη παραδοσιακή άποψη ότι η μητέρα δεν έχει δική της ζωή αλλά υπάρχει μόνο στον επιβεβλημένο από την οικογένειά της ρόλο, εκδηλώνεται ως απαγόρευση επικοινωνίας με τον έξω κόσμο, ως απαγόρευση δημιουργίας. Η μητέρα, και γενικότερα η γυναίκα κάθε ηλικίας και μόρφωσης, δεν εμφανίζεται πουθενά στα Ανθολόγια να

έχει δικά της ενδιαφέροντα, να διαβάσει ένα βιβλίο, να πηγαίνει στο θέατρο, να ασκεί ένα επάγγελμα που να της δίνει ικανοποίηση, να υποδύεται, εν ολίγοις, έναν άλλο ρόλο, διαφορετικό από αυτόν της μητέρας και της υπάκουης συζύγου. Η γυναίκα υπάρχει έξω από τους προβολείς της δράσης, εγκλωβισμένη στον οικιακό χώρο. Και από τα τρία Μέρη του Ανθολογίου προβάλλεται με καθολικό τρόπο –και με ελάχιστες εξαιρέσεις–, ο τύπος της γυναίκας που παραμένει ως επί το πλείστον σιωπηλή, ήσυχη και αθόρυβη. «Η σιωπή συχνά είναι το κύριο γνώρισμα των λογοτεχνικών γυναικείων μορφών, ιδιαίτερα αυτών που προέρχονται από το παρελθόν»²³. Η Ruth Bottigheimer²⁴ που ανέλυσε «τη σιωπή των γυναικών» στα παραμύθια των αδελφών Grimm, διαπιστώνει ότι οι γυναίκες είναι βουβές, η σιωπή τους διαρκεί πολύ χρόνο και συχνά τους επιβάλλεται ως τιμωρία. Αναφορικά με το λόγο των ανδρών και των γυναικών, παρατηρεί ότι οι άνδρες χρησιμοποιούν ευθύ λόγο, κάτι που δείχνει εξουσία, και ενεργητική φωνή, ενώ οι γυναίκες πλάγιο λόγο και παθητική φωνή. Συμπεραίνει ότι ο ενεργητικός τρόπος ομιλίας είναι αντρικός ενώ η γυναικεία ομιλία χαρακτηρίζεται από παθητικότητα που δηλώνει τάσεις υποταγής.

Η εικόνα της γυναίκας στον κοινωνικό χώρο δεν παρουσιάζεται πολυεπίπεδη και πολύμορφη καθώς η πλειονότητα των αποσπασμάτων περιγράφει τη ζωή της ελληνικής επαρχίας με τη μορφή που είχε μέχρι πριν από σαράντα και παραπάνω χρόνια. Έτσι, καθώς προβάλλεται ο παραδοσιακός τρόπος ζωής, η εικόνα της γυναίκας ταυτίζεται με αυτήν της αγρότισσας ή της συζύγου / κόρης / μάνας του ναυτικού, πάντοτε, όμως, της νοικοκυράς και σχεδόν ποτέ της εργαζόμενης έξω από το σπίτι και το χωράφι. Η γυναίκα ως σύζυγος αντλεί, έτσι, τις περισσότερες φορές, το κοινωνικό της κύρος από τον άντρα. Ζει και κινείται σχεδόν αποκλειστικά στη σκιά του, είναι ετερόφωτό του. Ο ετεροκαθορισμός της δηλώνεται και από την χρήση ανδρωνυμικών και παραφράσεων: Λιάκαινα, Μπράτσαινα, Χαραλάμπαινα, Φανή Γελαδινού του μηχανικού, κ.τλ.

Οι αρχετυπικές εικόνες του γυναικείου φύλου που συναντάμε στα Ανθολόγια συνοδεύονται, όπως είναι φυσικό, και από παραδοσιακές μορφές λόγου. Ο λόγος των γυναικών είναι ποσοτικά λίγος και ποιοτικά μονοδιάστατος και συρρικνωμένος. Η γυναίκα σπάνια δείχνει τα συναισθήματά της μπροστά στον άντρα της. Όταν εκφράζει επιθυμίες, συνήθως αφορούν τους άλλους. Όταν χρησιμοποιεί το λόγο, αποδέκτες της είναι άλλες γυναίκες ή τα παιδιά της, οπότε ο λόγος της παρουσιάζει μια μεγαλύτερη ποικι-

λία: είναι παροϊμιακός, τρυφερός, συμβουλευτικός, αυταρχικός (Α' Μέρος, σελ. 24, 26, 179, Β' Μέρος, σελ. 236, 246, Γ' Μέρος, σελ. 152, 267, 281). Μπροστά στον άντρα της όμως κρατά στάση παθητική. Η αδράνειά της υπογραμμίζεται και από τα υφολογικά και αφηγηματικά στοιχεία των κειμένων που αντιστοιχούν στον κάθε φυλικό ρόλο. Ο άντρας στο κείμενο χρησιμοποιεί συνήθως την προστακτική ενώ η γυναίκα απαντά πάντα με κατάφαση. Τα ρήματα που αφορούν τη γυναίκα δηλώνουν συναισθήματα ενώ τα ρήματα και οι λέξεις που αφορούν τον πατέρα υποδηλώνουν αποφασιστικότητα, δράση, ικανότητα σωματική και πνευματική²⁵ (Β' Μέρος, σελ. 75, 81, 212).

Ο λόγος της γυναίκας συμπυκνώνεται στην κατάφαση καθώς η λογοπλαστική της ικανότητα είναι έκδηλα περιορισμένη. Στο κείμενο του Αντώνη Σαμαράκη «Το ποδήλατο» (Γ' Μέρος, σελ. 295) η «μάννα, με την ποδιά στη μέση» υπακούει σιωπηλά στον πεθερό της που «επάξια» υποκαθιστά στο σπίτι το χαμένο στον πόλεμο άντρα της.

«— Μωρέ σεις, έπρεπε να ξεκουραστώ, μέρα που 'ναι σήμερα! φώναξε. Βάλτε νερό να ζεσταθεί γρήγορα!

Η νύφη του, η μάννα του αγοριού, έτρεξε κι άναψε το καμινέτο».

Ακόμα και όταν η γυναίκα τολμά να πάρει το λόγο²⁶, αυτός θα είναι ασθενικός και ανυπεράσπιστος, με όλα τα αποδιδόμενα συνήθως στο γυναικείο φύλο χαρακτηριστικά σε αντίθεση με το λόγο του άντρα που είναι ποιοτικά πολυπρόσωπος (Γ' Μέρος, σελ. 91, 267).

Στα κείμενα εμφανίζονται γυναίκες χαμηλών ή μεσαίων κοινωνικών τάξεων, που η οικονομική τους κατάσταση είναι συνήθως απελπιστική. Όταν, σπάνια, αναζητούν εργασία έξω από το σπίτι δεν το κάνουν για προσωπική ικανοποίηση αλλά για να ενισχύσουν τα οικονομικά της οικογένειας. Συνήθως όμως βρίσκονται έξω από την παραγωγική διαδικασία καθώς απασχολούνται αποκλειστικά με τη φροντίδα του σπιτιού που δεν είναι, φυσικά, αμειβόμενη εργασία. Τα Ανθολόγια εμφανίζουν έντονο διαχωρισμό σε γυναικεία και αντρικά επαγγέλματα. Αυτή η στεγανοποίηση των επαγγελματιών κατά φύλο είναι εμφανής, καταρχήν, από το ευρύ φάσμα επαγγελματικών επιλογών που αναφέρονται σε άντρες και από το αντίστοιχο πολύ περιορισμένο φάσμα που αναφέρεται σε γυναίκες. Πιο συγκεκριμένα ο άντρας εμφανίζεται ως: αστυνομικός, αποθηκάριος, αγροφύλακας, αγωγιάτης, αμαξάς, ανακριτής, αξιωματικός, βαρελάς, γιατρός, γκαρσόνι, γυμνασιάρχης, δάσκα-

λος, δεσμοφύλακας, διευθυντής, δικαστής, δικηγόρος, εισπράκτορας, έμπορος, επόπτης, ηθοποιός, θαλαμάρχης, καθηγητής, καμηλιέρης, καπετάνιος, κηπουρός, μάστορας, μηχανικός, μηχανοδηγός, μπακάλης, μυλωνάς, ναύτης, παπάς, πυροσβέστης, σταθμάρχης, ταβερνιάρης, ταχυδρόμος, τελώνης, τεχνίτης, τσαγκάρης, υπάλληλος, φούρναρης, φρουρός, χωροφύλακας, ψάλτης, ψαράς. Η γυναίκα εμφανίζεται ως: αγρότισσα, γκουβερνάντα, δασκάλα, νοσοκόμα και υπηρέτρια. Οι γυναίκες απασχολούνται σε «κατώτερα» επαγγέλματα, εάν θεωρήσουμε ως τέτοια τα χειρωνακτικά και κακώς αμειβόμενα επαγγέλματα. Ακόμα κι εκείνες οι γυναίκες που είναι μορφωμένες και εργάζονται, δεν ξεφεύγουν από τα παραδοσιακά γυναικεία επαγγέλματα, εκείνα που επιφυλάσσονται στις γυναίκες-μητέρες και που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως επαγγέλματα φροντίδας και προσφοράς υπηρεσιών, δηλαδή μια κοινωνικοποιημένη μορφή της εργασίας που εκτελούν οι γυναίκες στο χώρο της οικογένειας. Έτσι η γυναίκα γίνεται δασκάλα και νοσοκόμα, ποτέ όμως γυμνασιάρχης ή γιατρός, καθώς η επαγγελματική καταξίωση προορίζεται μόνο για τους άντρες (Γ' Μέρος, σελ. 57, 116, 136, 184, 192, 231, 269, 277). Ακόμα και όταν η γυναίκα ξεπερνά την περιθωριακή θέση της στον εργασιακό χώρο, αυτή η μεταβολή δεν είναι παρά πλασματική και παραπλανητική. Έτσι π.χ. στο ποίημα «Η Αστροναύτισσα» (Β' Μέρος, σελ. 15) της Ρένας Καρθαίου, το μικρό κορίτσι που θέλει να γίνει αστροναύτισσα διαιώνίζει την εικόνα της γυναικείας υποτέλειας καθώς παραπέμπει στο νοικοκυριό και στην οικιακή εργασία:

Φεύγω, πάω στο φεγγάρι
με βαλίτσες κι άλλα βάρη.
Παίρνω και μια σκούπα τόση,
σκόνες, στάχτες να σαρώσει.
Είμαι εγώ νοικοκυρά
και τα θέλω καθαρά.

.....

Αστροναύτισσα κινάω
στο φεγγάρι για να πάω,
κι αφού εκεί τα συγυρίσω
πάλι θα γυρίσω πίσω.

Από τα Ανθολόγια λείπει παντελώς η εικόνα της σύγχρονης οικογένειας: εργαζόμενη μητέρα, καταμερισμός εργασίας στο σπίτι αλλά και πολυσύνθετες οικογενειακές σχέσεις: υιοθεσία, διαταραγμένες σχέσεις γονέων, διαζύγιο, ανύπαντροι γονείς, μονογονεϊκή

οικογένεια, κ.λπ. Απουσιάζει ακόμα το θέμα της φιλίας μεταξύ γυναικών, της επαγγελματικής καταξίωσης, της συμμετοχής της γυναίκας στα κοινά και σε συλλογική δράση.

Τα κείμενα που ανθολογήθηκαν είτε από το έργο Ελλήνων και Ελληνίδων συγγραφέων είτε από κείμενα της λαϊκής παράδοσης παρουσιάζουν, σε ό,τι αφορά τις αναπαραστάσεις των φύλων, μια εντυπωσιακή συνέπεια: ανταποκρίνονται στις αξιολογικές προδιαγραφές της πατριαρχικής νοοτροπίας. Στα Ανθολόγια δεν παρουσιάζεται σε ό,τι αφορά την απεικόνιση γυναικών, ποικιλία ρόλων αλλά αναπαράγονται στερεότυπα οι ίδιοι γυναικείοι τύποι που προβάλλονται στους μαθητές και στις μαθήτριες ως μοναδικά πρότυπα. Οι ρόλοι αυτοί των γυναικών δε μεταβάλλονται ούτε εμπλουτίζονται –ακόμη και σε κείμενα πρόσφατα της μεταπολεμικής λογοτεχνίας– όταν οι κοινωνικές συνθήκες έχουν αλλάξει σημαντικά, όταν οι γυναίκες έχουν κατακτήσει το δικαίωμα της μόρφωσης και της εργασίας. Υπάρχει, επομένως, σημαντική διαφορά ανάμεσα στις βιωμένες από τις μαθήτριες και τους μαθητές κοινωνικές αλλαγές και στην ανελαστικότητα των γυναικείων παραστάσεων που προσλαμβάνουν από τα κείμενα των Ανθολογίων. Με τον τρόπο αυτό η ιδεολογία που διέπει τα ανθολογημένα κείμενα συντελεί στη συντήρηση και αναπαραγωγή των κοινωνικών και φυλετικών σχέσεων κυριαρχίας.

Προτάσεις

Το βασικό ερώτημα που προκύπτει απ' αυτά που προηγήθηκαν είναι: τι πρέπει να γίνει ώστε, χωρίς να υποβαθμισθεί το κριτήριο της λογοτεχνικής ποιότητας των κειμένων, να μεταβληθεί η μειονεκτική θέση της γυναίκας στα Ανθολόγια. Στην προσπάθεια να δοθεί μια απάντηση στο ερώτημα αυτό, επιχειρούμε τη διατύπωση κάποιων προτάσεων που έχουν και έναν ευρύτερο στόχο: τη βελτίωση των Ανθολογίων που έχουν ήδη συμπληρώσει, ως διδακτικό υλικό, 28 χρόνια στην εκπαίδευση.

- Να περιληφθούν περισσότερα κείμενα με ρεαλιστικά και πιο αντιπροσωπευτικά για την εποχή μας γυναικεία πρότυπα. Η επιλογή των κειμένων, εφόσον αποδεχόμεθα τον παιδαγωγικό τους ρόλο, πρέπει να γίνεται λαμβάνοντας συνειδητά υπόψη και την παράμετρο της ισότιμης αντιμετώπισης της γυναίκας. Η σύγχρονη λογοτεχνία έχει να παρουσιάσει πληθώρα τέτοιων κειμένων.

- Να υπάρχει μεγαλύτερο χρονικό φάσμα επιλογής των κειμένων, με την επέκταση του ορίου ανθολόγησης, πράγμα που θα φέρει σε επαφή τις μαθήτριες και τους μαθητές με συγγραφείς νεότερους και κείμενα πιο σύγχρονα, που αντανακλούν την τρέχουσα πραγματικότητα.
- Να υπάρχουν περισσότερα και αντιπροσωπευτικότερα κείμενα γυναικών συγγραφέων. Αυτό θα συμβάλει σε μια διαφορετική αντιμετώπιση της Ιστορίας της Λογοτεχνίας και στην αντικειμενικότερη αξιολόγηση της προσφοράς των γυναικών στη λογοτεχνική παραγωγή.
- Να εμπλουτισθούν τα κείμενα με συγγραφείς της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας λογοτεχνίας, πράγμα που θα συμβάλει, μέσα από τη διακειμενική προσέγγιση, στην απομάκρυνση του εθνοκεντρικού πνεύματος που χαρακτηρίζει τα Ανθολόγια.

Σημειώσεις

1. Το αποτέλεσμα της διαδικασίας κατά την οποία τα αγόρια ταυτίζονται με την αντρική συμπεριφορά και τα κορίτσια με τη γυναικεία ενσωματώνεται και αποδίδεται στον όρο «ταυτότητα φύλου». Όπως τονίζει η Ει. Badinter (*Η ανδρική ταυτότητα*, μτφρ. Λ. Σταματιάδη, εκδ. Κάτοπτρο, Αθήνα, 1994, σελ. 53-54) η απόκτηση της ταυτότητας είναι μια εξαιρετικά πολύπλοκη διαδικασία που εμπεριέχει μια θετική σχέση αποδοχών και μια αρνητική σχέση απορρίψεων.

2. Βλ. Μένη Κανατσούλη, *Πρόσωπα γυναικών σε παιδικά λογοτεχνήματα*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα, 1997, σελ. 25.

3. Βλ. J. A. Appleyard, *Becoming a Reader: The Experience of Fiction from Childhood to Adulthood*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991. Προς την κατεύθυνση αυτή, αξιόλογη είναι και η μελέτη του Αντώνη Κάλφα, *Ο Μαθητής ως αναγνώστης. Λογοτεχνική θεωρία και διδακτική πράξη*, εκδ. Τα Τραμάκια, Θεσσαλονίκη, 1993.

4. Για παράδειγμα, τα βιβλία της Λογοτεχνίας «Λογοτεχνικά Αναγνώσματα» του Λυκείου στην περίοδο της δικτατορίας (1967-1979) που εμπεριέχουν σαφείς ιδεολογικοπολιτικές κατευθύνσεις.

5. Βλ. σχετικά και το αφιέρωμα του περιοδικού *Το Δέντρο*, «Το μάθημα της λογοτεχνίας», τεύχ. 56-57, 1990.

6. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι απουσιάζουν εντελώς και μελέτες πάνω στις αναπαραστάσεις των φύλων στα σχολικά βιβλία γυμνασίου και λυκείου. Εντοπίσαμε μόνο μια ανέκδοτη διδακτορική διατριβή με θέμα *Η Γυναικεία Παρουσία στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας του Λυκείου* της Ελένης Λόππα-Γκουνταρούλη (ΠΤΔΕ, ΑΠΘ, 1995). Στη μελέτη

της *Πρόσωπα γυναικών σε παιδικά λογοτεχνήματα*, η Μένη Κανατσούλη προσεγγίζει και αναλύει με πληρότητα και σαφήνεια, σχήματα παρουσίασης του γυναικείου φύλου στο ελληνικό παιδικό μυθιστόρημα της περιόδου 1970-1995. Χωρίς να πρόκειται για απεικονίσεις του γυναικείου φύλου σε σχολικά εγχειρίδια αλλά στην παιδική λογοτεχνία εν γένει, το βιβλίο αυτό θα πρέπει να αποτελεί βασικό εργαλείο δουλειάς για κάθε ερευνήτρια και ερευνητή στο πεδίο αυτό. Στη μελέτη της, *Αναπαραστάσεις των φύλων στα εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας του δημοτικού σχολείου*, «Η Τζένη πίσω από το τζάμι», (εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1995), η Αλ. Φρειδερίκου μελετά τις στερεότυπες εικόνες της γυναίκας στα εγχειρίδια «Η Γλώσσα μου» των τεσσάρων πρώτων τάξεων.

7. Βλ. Μ. Κανατσούλη, *όπ. παρ.*, σελ. 17.

8. Αν και δεν αποτελεί αντικείμενο της μελέτης αυτής μια παρουσίαση «εφ' όλης της ύλης» των Ανθολογίων, δεν μπορούμε να μη σχολιάσουμε κάποιες πλευρές τους. Από την καταμέτρηση των κειμένων των τριών Ανθολογίων διαφαίνεται η σαφής προτίμηση σε έργα ανδρών συγγραφέων (βλ. και υποσημείωση 10). Ένα μεγάλο τμήμα των αποσπασμάτων έχει γραφεί στο πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα (1907 μέχρι 1950), ενώ λείπουν εντελώς σύγχρονα έργα. Ο εθνοκεντρισμός των Ανθολογίων είναι έκδηλος –πράγμα που ενισχύεται και από την απουσία έργων ξένων συγγραφέων σε μετάφραση– για παράδειγμα στο Γ' Μέρος, 26 από τα 91 κείμενα (πεζά, ποιήματα, δημοτικά, προσευχές και νανουρίσματα) έχουν ως θέματα ιστορικά γεγονότα του Έθνους, ορισμένα μάλιστα επανέρχονται (όπως για παράδειγμα το θέμα της προσφυγιάς και της Κατοχής) επιτακτικά. Από τα αποσπάσματα των λογοτεχνικών έργων εκλείπουν παντελώς σύγχρονοι προβληματισμοί (θέματα εκπαίδευσης, αγωγής του πολίτη, διφυλικών σχέσεων, οικολογικών ευαισθησιών, κ.λπ.) και άλλα ζητήματα που συναντά το παιδί σε καθημερινή βάση, τόσο στο οικογενειακό όσο και στο εξωοικογενειακό του περιβάλλον. Εντύπωση προκαλούν στο σύγχρονο αναγνώστη κείμενα με θέματα και τίτλους μακάβριους («Ο τάφος», «Για το θάνατο της θυγατέρας της Ναθαλίας», «Δύο παιδιά μπροστά σ' ένα τάφο», κ.λπ.) και εύλογα αναρωτιέται κανείς για την παιδαγωγική τους σημασία εφόσον δύσκολα μπορεί να δεχθεί ότι η εξοικείωση με την ιδέα του θανάτου γίνεται σ' αυτή την ηλικία μέσα από μια τέτοιου είδους λογοτεχνική προσέγγιση. Στο κλασικό πλέον βιβλίο *Helping Children Cope: Mastering Stress through Books and Stories* (The Free Press, New York, 1978), η Joan Fassler υποστηρίζει ότι οι ιστορίες των ηρώων και ηρωίδων των κατάλληλων για την ηλικία του κάθε παιδιού λογοτεχνημάτων μπορούν να βοηθήσουν τους μικρούς αναγνώστες στην αντιμετώπιση αγχογόνων καταστάσεων (διαζύγιο, προσφυγιά, αρρώστια, θάνατος). Τα κείμενα όμως αυτά θα πρέπει ειδικά να απευθύνονται σε παιδιά και να συνοδεύονται από παρεμβάσεις των ενηλίκων (γονέων, εκπαιδευτικών) που θα έχουν ως στόχο να εξαλείψουν το συναίσθημα της ανασφάλειας που αισθάνεται το παιδί μπροστά στο παράλογο και στο μη αναστρέψιμο του θανάτου. Για την προσέγγιση του

θανάτου από το παιδί και τις συχνά αντίθετες απόψεις παιδαγωγών και ψυχολόγων στη σύγχρονη βιβλιογραφία βλ. το άρθρο των Λ. Πέτροβιτς, Ανδρουτσοπούλου και Α. Ανδρουτσοπούλου, «Η βιβλιοθεραπευτική προσέγγιση της Joan Fassler: Βοηθώντας τα παιδιά να αντιμετωπίσουν την πραγματικότητα του θανάτου», *Διαδρομές*, no 49, 1998, σελ. 18-24 και M. Tamm and A. Granqvist, «The meaning of death for children and adolescents: A phenomenographic study o drawings», *Death studies*, τεύχ. 19, Μάρτιος 1995, σελ. 203-222.

9. Για παράδειγμα στο Γ' Μέρος 53 αποσπάσματα είναι γραμμένα από άνδρες και 7 από γυναίκες. Τα Α' και Β' Μέρη που απευθύνονται στα παιδιά της α' και β' Δημοτικού, βρithουν ανώνυμων αποσπασμάτων (κείμενα από Αλφαβητάρια, δημοτικά τραγούδια, προσευχές και γλωσσόδετες), πράγμα που δυσχεραίνει μια σαφή τοποθέτηση στο πρόβλημα της ισότιμης παρουσίας των δύο φύλων στα Μέρη αυτά.

10. Βλ. Μ. Κανατσούλη, *όπ. παρ.*, σελ. 45.

11. Η Αλεξάνδρα Φρειδερίκου (New York, σελ. 27) αναφέρει κάποιες «ελληνικές ιδιομορφίες»: «Αντίθετα προς την πρακτική που επικρατεί σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η χρήση συγκεκριμένων εγχειριδίων γλωσσικής διδασκαλίας είναι και αποκλειστική και υποχρεωτική για όλα τα ελληνικά σχολεία (...). Έτσι, τα αναγνωστικά στην Ελλάδα αποκτούν ιδιαίτερη σπουδαιότητα, κυρίως επειδή αποτελούν τα μοναδικά εργαλεία που έχει ο δάσκαλος στη διάθεσή του και μάλιστα με την απαγόρευση κάθε άλλης επιλογής». Για το θέμα αυτό βλ. και Μ. Elias, *Faiblesse et prégnance de la forme scolaire: le paradoxe grec*, éd. G. Vincent, Presses Universitaires, Lyon, σελ. 173-192.

12. Βλ. J. Verrier, *Nous enseignons la littérature*, éd. Syros, Paris, 1986, και *Η διδασκαλία της λογοτεχνίας* (Πρακτικά Συνεδρίου του Σεριζι), μπφρ. Ι. Βασιλαράκης, Αθήνα, 1975.

13. Ανάλογες απόψεις βλ. και στο: R. Frasher, A. Walker, «Sex Role in Early Reading Textbooks», in *Women and Education*, ed. S. E. Maccia, C. T. Charles, σελ. 226-239.

14. Σχετικά με την ανάλυση περιεχομένου σε έρευνες πάνω σε παιδικά λογοτεχνήματα βλ. Μ. Κανατσούλη, *όπ. παρ.*, σελ. 54-58. Για την ανάλυση περιεχομένου εν γένει: Μ. Πάλλα, «Η ανάλυση περιεχομένου», *Φιλολόγος*, τεύχ. 67, Άνοιξη 1992, σελ. 45-54 και Ο. R. Holsti, *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*, Reading, Addison-Wesley, 1969.

15. L. M. Anderson, *Thinking about Women: Sociological Perspectives on Sex and Gender*, Collier Macmillan, London, 1988, σελ. 92-93.

16. Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η διαδικασία της ανάγνωσης και οι ποικίλες επιδράσεις της διαφέρουν στην περίπτωση του εξωσχολικού λογοτεχνικού βιβλίου που αδιαφορεί για το διδακτισμό που εμπεριέχεται στη σχολική διαδικασία και, μακριά από κάθε σαφή παιδαγωγική κατεύθυνση, κινείται με περισσότερη ελευθερία. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα μια ρεαλιστικότερη και ριζοσπαστικότερη απεικόνιση ακόμη και πρό-

σφατων ιδεολογικών και κοινωνικών ανακατατάξεων που επιδρούν στη διαμόρφωση ιδεολογημάτων για τα φύλα και τους ρόλους τους σε ενδοοικογενειακό και εξωοικογενειακό πλαίσιο.

17. Η μητρότητα υπήρξε ανέκαθεν κύριο θέμα των αναγνωστικών εγχειριδίων. Τα παλιά αναγνωστικά παρουσίαζαν τη μητέρα στο ρόλο της μάνας-νοικοκυράς (βλ. Μ. Νίλσεν, *Η οικογένεια στα αναγνωστικά του δημοτικού*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1980, σελ. 112-113) ενώ τα σημερινά αναγνωστικά δεν την εμφανίζουν αποκλειστικά στην οικιακή της διάσταση και αυτό διαφαίνεται τόσο από το κείμενο όσο και από την εικονογραφία που το πλαισιώνει (βλ. Αλ. Φρειδερίκου, *όπ. παρ.*, σελ. 51-58).

18. Το δέντρο υψώνεται πανέμορφο
και πρασινίζει και ευωδιάζει.

τ' άνθη, τα φύλλα καμαρώνομε,
τη ρίζα - ποιος τη λογαριάζει;

Μα εκείνη, ταπεινή κι αθώρητη,
-μάνα γεμάτη καλοσύνη-
από τη σάρκα, από το αίμα της
την ομορφιά του δέντρου δίνει.

19. «... Τότε τα δύο πουλιά κοίταξαν ακόμη μια φορά το ξένο αυγό, και αφού κοιτάχτηκαν μέσα στα μάτια, σα να συμφώνησαν, τ' αγκάλιασαν με τα φτερά τους και το ανακάτεψαν με τα άλλα πέντε ασπρουδερά αυγουλάκια τους.

- Ε! Τι πέντε, τι έξι, είπε η τρυποφράχτισσα. χώρο έχουμε. Θα το κλωσήσω μαζί με τα δικά μας.

- Θα γίνει παιδί μας, είπε ο τρυποφράχτης κι άνοιξε τα φτερά του με χαρά κι έφυγε να φροντίσει για φαγητό ...».

Στο κείμενο αυτό καθώς και στο κείμενο της Γεωργίας Ταρσούλη «Μάνα και ψυχομάνα» (Μέρος Β', σελ. 34) θίγεται και πάλι το θέμα της οικογένειας με υιοθετημένο παιδί. Φυσική και θετή μητέρα παρουσιάζονται στο κείμενο ισοδύναμες.

20. Στην παραδοσιακή κοινωνία η μητρότητα θεωρούνταν ιερή και η στάση της κοινότητας απέναντι στη μητέρα εμπεριείχε σεβασμό καθώς ήταν ο φορέας μιας καινούριας ζωής. Οι γυναίκες της υπαίθρου δεν μπορούσαν να διανοηθούν άλλο λόγο ύπαρξης από τη μητρότητα. Μέσα απ' αυτήν, η γυναίκα δικαιωνόταν και, έστω και ανεπίσημα, επέβαλε την «συγκυριαρχία» της μαζί με τον άντρα, μέσα σε μια αυστηρά δομημένη κοινωνική πραγματικότητα (βλ. Χ. Δ. Κατάκη, *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1989).

21. «-Μα στάσου είπε [ο καπετάν Μπούρας]. Εσύ κλαις θαρρώ! Τ' είναι αυτά Αντρέα! Οι γυναίκες κλαίνε, γιέ μου. Εσύ τώρα είσαι θαλασσινός. Κι αυτά τα κλάματα είναι στεριανά, ε; (Στρατής Μυριβήλης, «Στα πανιά», Β' Μέρος, σελ. 286).

«Εσείς τα κορίτσια όλο αφορμές γυρεύετε για να κλαίτε, είπε περιφρονητικά [ο Αντώνης]. Και τώρα βρίσκεις αφορμή πως θα σε δειρεί η θεία, χωρίς να ξέρεις τίποτα» (Β' Μέρος, σελ. 174).

22. Δύο κείμενα –αποσπάσματα ιστορικών μυθιστορημάτων– παρουσιάζουν τη γυναίκα δυναμική, αποφασιστική και γενναία. Είναι το μικρό κορίτσι που αψηφά το φόβο και μετέχει στην Εθνική Αντίσταση (Γ' Μέρος, Χρήστος Ζαλοκώστας, «Μέρες του 1943», σελ.195) και η νέα κοπέλα του Κυπριακού Αγώνα, η Στάλω που βοηθά το ένοπλο αντάρτικο έστω κι αν ο αφηγητής διατηρεί τις «επιφυλάξεις» του:

«Δεν άργησα, βέβαια, να πειστώ μ' όλη την αντίδραση μου, πως κι εγώ μια κορίτσι μπορούσε να βγάλει πέρα για πέρα ασπροπρόσωπο το σπίτι, όταν άρχισαν τόσα δα κοριτσάκια να κρύβουν τις χειροβομβίδες στις τσάντες τους και τα πιστόλια στον κόρφο τους. Ανεξάρτητα, όμως, απ' αυτό, το σπίτι μας ασφαλώς δεν περίμενε να βγει απ' τη Στάλω ασπροπρόσωπο».

23. Μένη Κανατσούλη, «Θέματα φύλου στο δημοτικό σχολείο», στο *Φύλο και Σχολική Πράξη, Συλλογή Εισηγήσεων* (επιμ. Β. Δεληγιάννη και Σ. Ζώγου), εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1997, σελ. 303-315.

24. R. Bottigheimer, *Grimm's Bad Girls and Bad Boys. The Moral and Social Vision of the Tales*, Yale University Press, New Haven and London, 1987. Βλ. ακόμη τη μελέτη της Mireille Piarotas, *Des Contes et des Femmes*, Imago, Paris, 1996.

25. «–Καλά θα κάμουμε, λέω, να περάσουμε αύριο το ποτάμι και να πάμε στον αντικρινό τον κήπο.

- Όπως θέλεις, άντρα μου, λέει η τυφλοποντικίνα πρόθυμα ... !
- Εδώ είναι πιο βολικά να τρυπώσουμε, είπε ο τυφλοπόντικας.
- Όπως ξέρεις, άντρα μου» (Β' Μέρος, σελ. 213).

26. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις που η γυναίκα έχει δυναμικό και αποφασιστικό λόγο όπως η Ανθή που «όσο ήταν όμορφη, καμάρι των ματιών, άλλο τόσο ήταν προκομμένη, έξυπνη και θαρρετή» (Γ' Μέρος, σελ. 104). Η Ανθή, στο κείμενο «Αποκάλυψη μέσα στη νύχτα» αποκτά την κυριότητα του λόγου και, υπερβαίνοντας τη γλωσσική και κοινωνική της νόρμα, δείχνει αποφασιστική –«Θα σας πάω εγώ! ... είπε. Να βιαστείτε για το Θεό!»– και οδηγεί τους συναγωνιστές της τον Κρητικό Αγώνα στο φυλάκιο του εχθρού.

